

ԳՐԱԿԱՆ

ՌԵՔԵՆՍ ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

ԱՐՉԱԿԱՆԳԻՐԸ (*)

Կը կանխեմ ընթերցողին անհանգստութիւնը, այս անունին հետ իր մտքին սաղմ կապած մէկէ աւելի հակասական դատաստաններէ:

Իրապաշտները, Եղիայի հանդէպ իրենց տհաճ տրամադրութիւնները թերեւ աւելարդ խտուրտեալ մը, տարածեցին անոր ընկերներուն ալ վրայ: Պոսէն դեռ չբաժնուած, Մինաս Զեբազ մեկուսացուած է ճարտար խաղերով: Եղիան վերածուած՝ իր հիւանդի խրատելակին: Պէրպէրեանը հոմանիշ բրած են հետադարձեան, անոր տեղադրութիւնները (ժողովրդական խաղերուն մէջ) դարձնելով ծածուկելի: Զեներելով մանաւանդ անոր ճառերը, աւելի հարազատ վերնագրով՝ հուսկ-բանքերը, իր գպրոցը աւարտող տղոց ուղղուած, ճառեր որոնք հանգիստական են, ինչպէս պարտաւոր են ըլլալ, բայց կը պահեն խօսքին ջերմութեան հետ որոշ մտածումին ալ բարիքը, անշուշտ գործնական բարոյախօսութեան միջոցառում մը ծանրաբեռն, բայց վերջապէս ապրումին ջերմութիւնը յաճախ փոխանցող ունկնդիրներուն:

Արուեստագէտները այդ արժեգրկումը փութացին ոչ միայն սրբագրել, այլև անցնել աւելի անդին: Զարքեան երբ ամենագտարի խմբակնութիւնը կ'անուանէ իր ուսուցիչը, բարասոխ մը չէ: Արուեստագէտներու կրտսեր թիւը (Թէոփիկ և ընկերք), մամուլը և ազգային շրջանակները այդ վերանորոգուած պաշտամունքը կը տանին իր բարձրակէտին՝ չքեղ յորելեանով մը: 1900ին Ռեքէնս Պէրպէրեան արեւմտահայ գրականութեան գահերէց անձնաւորութիւնն է:

Նախ՝ վաստակը:

1877ին լոյս տեսած Արշակունիքը կը բաղկանայ նաեւ Երեւան, այլեւայլ անունին տակ խմբուած պատմական, բանասիրական, վիճակական գրութիւններէ: Պէրպէրեան այդ գիրքէն վերջ տակաւին պիտի աշխատի քսան մը տարի: Բայց պիտի աշխատի արձակի վրայ: (Իր թարգմանութիւնները, գպրոցական երգերը չեն պատկանիր բանաստեղծութեան): 1880ին՝ երկու գրքով, դարձեալ բանաստեղծութիւն (Թշուառութիւն և Գոռ, Գեղեցիկ և Գեղեցիկ, Ժողովրդական շրջանակներ): Մարտի և Իւր (1885) քրոնիկներու շարք մը, Հրաշքայ կեղծանունով լոյս տեսած Երեւանի հանդէսը 1883-84 տարիներուն: Այս հատորին մէջ է որ Պէրպէրեան սկիզբը կ'ընէ իր հուսկ-բանքերուն: Հոն կան նաև ուրիշ առիթով խօսուած կերական նաեւ և դամբանականներ: Գոռ-Գեղեցիկ (1901) ուր ամփոփուած են վերջին խօսքեր — հանգիստական խօսքեր, Կրակնաւոր խօսքեր, հրաշքայ խօսքեր, գրեթէ բոլորն ալ լոյս տեսած արեւմտահայ մամուլին մէջ (1886-1901): Գոռ-Գեղեցիկ (1907), կրական և գրական նիւթեր, դարձեալ լոյս տեսած մեր մամուլին մէջ: Առանց միւրի՝ Գոռ (արեւմտասփարական բանաստեղծութիւն) ու դասակարգիչ (անտեսագրական և լեզուական): Խօսքայ արդէն Առջին Գեղեցիկ և Երկր և Երկր մասին: Պէրպէրեան այն բախտաւոր գրողն է որ յաջողած է իր ցրիւ յոյուածները համախմբել հատորներու ծածքին տակ:

Բան մը կ'ըսէ՞ ձեզի այս ցանկը: Ու եթէ այս, այս ցանկը և Պէրպէրեանի վարկը իրարու կը մնան հաւատարիմ, Յետագայ էջերը պատասխան մըն են այս հարցերուն:

Այն լայնամտութիւնը որուն փաստաւորութիւնը Լաւրապէտի Ա. հատորին մէջ, Զարթոնքի Սերունդին վաստակաւոր գէմքերը արժեւորել կարենալու համար, Պէրպէրեանին առթիւ ալ կը միջամտէ որպէսզի նշխրութիւն իրեն կենդանագիր մը գրագէտի: Ինքզինքն չեմ արդարացներ ճառախօսներու հանդէպ սա զիջումին համար: Ուսուցիչ մըն էր Ստեփան Փափագեանը, զօրաւոր անձնաւորութիւն ու խօսքի ինչպէս գիրի որոշ հեղինակութեամբ: Բայց այդ շնորհները այդ մարդը գործածեց իր անձը

(*) Ս. Ռեքէնս ընթերցողներուն կը ներկայացնենք հասուած մը ծաղանդաւոր գրագէտ-մեղադր. Ս. Սեփակի Համապատկեր Արեւմտահայ Գրականութեան Գ. Հատորէն: Սոյն յոյուածին շատ մը նիւթեր շօտախելն ու տարածուն ըլլալը կը յառաջագայի հատորին մէկ մասէն վերցուած ըլլալու հանգամանքէն: ԽՍԲ.

արժեքներու: Անձ մը կ'արժեքներու կիրքերու, գուպարի, գրոհի ու աղմուկի ընդմէջէն: Խօսեցաւ, գրեց Սահփան Փափազեանը. Պէրպէրեանին նման դասադիրքեր ալ հրատարակեց ու եղաւ ազգային շրջանակներու մէջ մեծ ազդեցիկ տրփրուն մը: Բայց Համալսարանը սա յիշատակութիւնը ընելով իր դէմքին, կը մատուցանէ անոր անձին օրինակը, հանրային սպասաւորին հանդէպ յարգանքի հարկէ մը մղուած, ինչպէս ուզելով ալ իւրադրել այն միւս ցաւը որ առաջ կուգայ ուժերու անպատու գատնումէն: Պէրպէրեանի գործը — այդ ճառերու մթերքը — անշուշտ չի պատկանիր գրականութեան պատմութեան: Բայց վկայութիւն մըն է, ինչ որ չեն կրցած ըլլալ Փափազեանի, Մուրադեանի, մանաւանդ Ա. Հայկունիի գործերը, վասնզի այս բոլորին ետին անձին պատշաճօրէն մնացած է տէր ու տիրական: Այն նուազ կրքոտ, յանձնապատասխան, յաւակնոտ անձնաւորութիւն մըն էր, իր խորքին մէջ, Ռեթէս Պէրպէրեան: Բայց ունէր, այդ կիրքերուն քովն ի վեր, շատ ապահով զգայարանք մը ողջմտութեան: Յետոյ, իր կրթական գործը ըմբռնելու և վարելու շատ ապահով ուրիշ զգայարանք մը:

Աւերմն կը մերժեմ իր անձին ու գործին շուրջ գոյացած մերժումին, ուրացումին անդթութիւնը որքան այդ անձն ու գործը տօնազարդող հէքեաթը: Պէրպէրեան ծննդեղի հետեւող մըն է և կամ գէշ ազէկ ինքզինքը պարտադրող ուսուցիչ մը: Անիկա, առանց համալսարանական պատրաստութեան, քսան անգամ աւելի արդիւնք է տուած քան իր ժամանակի և աւելի վերջը զուրկերական կամ գերմանական համալսարաններէ վկայեալ մեր սուտ ու փուտ մանկավարժները: Ասոնք յստակ խօսքեր են: Բայց այդ Պէրպէրեանը չէ նայն առեն այն մեծապայծառ իմացականութիւնը որուն շնորհաբաշխը եղաւ Ջրաբեան, հաւանաբար միսքիք կեղծիքի մը ընդմէջէն, հաւատարմով իր ըսածին, իր չհասկցած իմացականութեան (բառը անոր համար անկայուն է յաճախ) փաստը գտած ըլլալը յայտարարելով հաւանաբար այդ մարդուն անձին մէջ: Գործը 1906ին մէջտեղն էր ու անկարող մշուշ, տարակոյս տեղեկէ: Դաստիարակի մը ճառերը շատ

շատ դաստիարակի մը ճառերն էին ու Պէրպէրեան զրազէտի բացառիկ տուրքեր ալ չէր յայտնաբերած այդ ճառերուն տարողութիւնը գունաւորելու, մշուշելու, ընդարձակելու:

Ըսի թէ ինչո՞ւ ուրացան զինքը: Բայց 1890էն ազդին ուրացողները իրենց թերթին մէջ (Հայրենիք) անոր ստորագրութիւնը (Կիրակնաւոր խօսքերու շարքը հոն է լոյս տեսած) կ'ախրժէին օգտագործելէ: 1910ին Պէրպէրեան որոշ խաւարում մը կ'անցընէր, ինծի համար հասկնալի դարձեալ, քանի որ տասը տարի առաջ անոր փառքը, լիալիր որքան կատարեալ, կանչուած էր ստեղծելու այդ հակազդեցութիւնը: Այդ օրերէն երեսուն, քառասուն տարիներ են անցեր: Արեւմտահայ գրականութիւնը, այդ մարդուն զաւկին Շահան Պէրպէրեանի զբոխին տակ, շահած է ճշմարիտ, խորունկ, անհոտոր խօսքին նմոյշներն ալ, միշտ հուսկ — բանին շարունակութիւնը իրեն, բայց այս անգամ առանց զարդի, տօնական հանդերձանքի: Հիմա գիտենք թէ ինչեր կարելի էր խօսել երկրորդական ուսում աւարտող տղոց, երբ նման քանի մը կարիքը զգայինք: Այնպէս որ ուրացողները իրենց արդարացումը չէին կրնար այսքան հեռուններէն գուշակած ըլլալ: Իրողութիւնը սակայն, իմ կարծիքով, ծնունդ էր Պէրպէրեանի իրր քանաստեղծ պարզած անբաւարարութեան: 1901ին մեր քանաստեղծութիւնը ոչ միայն թէքնիք այլեւ ալ խաբէր կը փոխէ: Ըսի թէ տասը տարի առաջ Մեծապայծառ իմացականութիւնին հէքեաթն ալ նման է ուրիշ նման հէքեաթներու: Արձակագիր Պէրպէրեանին մէջ ես կը գտեմ —) — քրոնիկագիրը, ք) — մսածումներու մարդը, ք) — գրական հարցերու հետքերի մը, չըտելու համար քննադատը:

Այս բաժանումներէն առաջինը, քրոնիկագիրը, իր կարգին կը մնայ ենթակայ ուրոշ ճշգումի մը, retoucheի մը, եթէ կ'ուզէք, որպէսզի ձեր մտքին մէջ չստեղծէ շփոթութիւն: Քրոնիկը, մանաւանդ 1880էն ստղին, մեր գրականութեան մէջ յաճախ զեղեցկութիւն մըն է: Այդ բառին հետ իմ մտքիս մէջ կը յառնեն փառքերը Գ. Օտեանին, Արփիար Արփիարեանին, Լեւոն Բաշալեանին, Տիգրան Կամսարականին . . .

Դարձեալ այդ բառը ինծի կը թելադրէ չը-
քեղ վստասկը Պարոնեանին որուն Աշխարհ
Ջոնսը քիչ մը ձևազեղծ, բայց աւելի դի-
մացկուն քրոնիկներ են, ուրիշ բաներ ըլ-
լալէ առաջ: Ու կը թելադրէ, նոյն մեթո-
տով, Ծերենցը, Մամուրեանը, Չերազը, Ե-
ղիան, այսինքն մեր լրագրական ճաշակին
վրայ չըջանէ մը վկայութիւն: Զօհրապ և
Հրանդ Ասատուր, ինչպէս Հրանդ այդ սեփն
մէջ գրին ուրիշ տարրեր: Պէրպէրեանը:
Մարտի 1 Խիւր այն հատորն է ուր 1880ի
մարդոց և իրողութեանց շուրջը երիտասարդ
խմացականութիւն մը իր տպաւորութիւն-
ները, գաղափարները կ'արձանագրէ, եր-
բեմն ջերմ, յաճախ ողջամիտ, միշտ պարզ
ձևով մը: Դիտեցիք հարկաւ որ զգուշա-
ցայ գրականէն: Արդ, այդ գրականը չու-
նէին Արփիարեանի շարժման վերադա-
ռումը կտորները, Հրանդի Պաշտօնի վե-
պները: Բայց կը կարգացուն մինչև այ-
սօր ու պիտի կարգացուն թերեւ քանի մը
սերունդ ալ: Պէրպէրեանի քրոնիկը կը տա-
ռապի բազմաթիւ տկարութիւններէ, խո-
թութիւններէ: Անիկա ծանրաբեռն է հա-
սարակ-տեղիք նկատողութիւններով, մը-
տածումներով որոնք գիրք կը հոտին, վար-
ժապետը յիշեցնող շեշտով մը որ բարքե-
րու շուրջ կը ստեղծէ դառնութիւն, հա-
սարակ քննադատութիւն: Անիկա նիհար է
չափ կեանքով: 160ի մօտ էջերու վրայ Պէր-
պէրեան զբաղած է տասնեակը չանցնող
մարդերով (վերնագիրին մարդիկը անշուշտ
ասոնք) — ուսուցիչ Իփեքեանը, Եղիան,
Տիւաթըր, Նորայրը, Զիլիկլիրեանը, վարժա-
պետեանը կուտան կտաւը այդ նկարներուն:
Պէտք է մասնաւորել ուրիշ ալ պարագայ
մը: Պէրպէրեան հաճոյք կը զգայ պարսա-
ւէն, (չափ քարեկիրի է հայհոյանքի զիջե-
լու համար): Արեւելի խմբակին, զիսաւո-
րաբար Արփիարեանի վրայ իր լուսանալից
տողերը կը պարզեն դառնութիւն ու կո-
րով, շատ աւելի չափով որքան չէին ասոնք
զգալի Աշխարհի շարժականութիւն մէջ
Տէրոյեանի վրայ: Մեր հանրային կեանքը
չափ մը կողմերու վրայ ներկայացնող այդ
անձնաւորութեանց վրայ Պէրպէրեանի ճիշդ
նկարագիրներ սեւեռու, ճիշդ է մնացած
դժբախտաբար: Խանդավառ ու խտրողատ
այս վարժապետը ճիշդ բաներ տեսած է
անշուշտ այդ մարդերուն գործունէութե-

նէն: Եղիան այդ էջերուն մէջ անշուշտ
եփացում է, բառը գործածելով լուսա-
նկարչական տարողութեամբ, բայց ընդուն-
ում է առաջին իրաւ վերապահութիւն
մը ուր ցաւը կայ արտայայտուած այդ ձե-
ւազեղ գրողին անկայուն խմացականու-
թիւնը ճիշդ գատողի: Ծիացում է նկարնե-
րէն է Զիլիկլիրեանը որուն Ուշագր-
նէն է Պէրպէրեանը: Երբեք մը փառքին արժանի
նկատելու ասոն, հեղինակին լուրջ ու լե-
ցուն միաքին հմայքին տակն է ինկած,
բնագրական հակումով մը, համակրու-
թեամբ մը, քանի որ իր այն նամակները
նշխարեմունքն մէջ կը պարզեն նոյն լրջու-
թիւնը, ծանրաբեռն գնացքը իրերէն և մար-
դերէն գիտելի վերացումներու: Զիլիկլիր-
եանի գիրքը աւելի յաջող Մարտի 1 Խիւ-
րէն է, տրուած ըլլալով Իգմիրցի քրոնիկա-
գիրին համեմատական անկախութիւնը,
բարքերու (մանաւանդ ասոնց մօթ, պղղ-
տոր երեսներուն) շուրջ յօրնաղեան իր կեց-
ումը, գործնական ու նոյն ատեն յա-
ւակնող ընդհանրացումներու իր արտոյտ-
ները: Պէրպէրեան, սենեակի գրող, զարգա-
ցումը չէ իր գիտողութեան զգայարանքը
ու իր մարդերը տեսած է մատենագրանի
մշուշի մը ընդմէջէն: Այս է նպատակը որ
այդ մարդերը մեան մշտնի, հեռու: Զու-
նիմ ձեզի իբր նոյն առաջարկելիք անթերի
կենդանագիր մը: Յաջողագոյնը անոնցմէ
Վարժապետեանին մահուան առթիւ քիչ մը
սանթրիմանքալ, բայց ամբողջութեան մէջ
զուսպ ու իրաւ պատկերացումն է ուր եթէ
ձեզի չի տրուիր վայելքը, արտական գե-
քի մը հետ ըլլալու երանութեան, գէթ կը
փոխանցուի արդար համակրութիւն մը ար-
պարին ինչպէս զայն սեւեռող աշխատաւո-
րին համար: Ի վերջոյ մոռնալու չենք որ
մարդեր սեւեռելը կարօտ է տաղանդի մաս-
նաւոր ձևի մը: Պէրպէրեան ոչ հեզնող մըն
է, ոչ ալ վիպասան մը: Այսինքն այս կըր-
թանքներուն համար անհրաժեշտ է տատարը
տաղանդէ չէ ժառանգած: Անիկա գիրքերէ
չինուած գրող մըն է: Վերցուցեք եղիայէն
իր զգայնութիւնը, դուք պիտի ունենայիք
նոյն արագարը գրողին: Ինչ զուգարկաւո-
թիւն որ իր ընկալուչ ու արտագրող երի-
տասարդութեան օրերուն Մինաս Չերազն
ալ պարզէ նոյն տկարութեան ազդակները,
իրաւ մարդիկ գծելու արարքին համար մը-

նախով այնքան անբաւարար (Զերպի Մէ-
-սէպէլը կենդանագիրներ չեն: Յետոյ զըր-
ուած են 1920էն վերջ, որով դատումներ
ըլլալու տեղ վերջիւմներ են, ու ամէնքս
ալ տկար ենք յիշատակներու հետ): Խառ-
զեղի զպրօցէն մեզի եկած զրոգներու սա
խմբակին համար գիրքը ամէն բան է. կեան-
քը՝ անոր հասնելու պատրուակ: Ահա թէ
ինչու Բրապաշտները այնքան անողոք հե-
տեղականութեամբ մը հալածեցին այս
մարդերը: Պէրպէրեան իր արտաագոյն ինչ-
պէս ուժեղ բառերը չէ խնայած խաբանե-
լու համար Աբէլէսը (որ թերթն է Արփիար-
եանին) և Մալիքը (որ Իւթիւճեանէն անցած
է Բրապաշտներուն):

Կենդանագիրներու մէջ սա անբաւա-
րարութիւնը աւելի զօրաւոր չափով մը կը
կրկնէ ինքզինքը մանաւանդ իրողութեանց
հանգէպ: Բրաքանչիւր նամակ մէկէ ա-
ւելի հարցեր կը շօշափէ, ինչպէս կ'ը-
սեն, ու զանոնք ներկայացնելու արարքը
կը վերածէ տեսակ մը . . . դասախօսու-
թեան: Պէրպէրեանին քրոնիկը թիթեւ-
ցած ասեմաբանութիւն մըն է. այնքան
այս մարդուն մէջ խօսքի կիրքը ուժով
ապրեցաւ: Տասնըհինգերորդ նամակին մէջ
անիկա կը պաշտպանէ խօսքը, հաւանա-
բար ընդդէմ Արփիարեանին որ հետո-
րութեան դէմ իր գայրոյթը չէր վախճած
հետադարձութեան վրայ փոխադրելու: Երկու
տարիներու հանրային կեանք մը նիւթն
է այդ նամակներուն: Ան զժառանգութիւն
է ըսել որ այդ գիրքն ալ կը կրկնէ Լաւա-
նի Նաւալիին վրիպանքը: Այսինքն հար-
ցերու շուրջ թիթեւ, թոռցիկ, անբաւական
նկատողութիւններ որոնք այժմէութեան
օրերուն հանդուրժելի, թերեւ որոշ ալ հը-
րապոյրով, բայց ժամանակին մէջ տարօ-
րէն արագ կը ցրտանան, կը մարին, եթէ
երբեք ձեւի մասնաւոր շնորհ մը չպաշա-
պանէ զանոնք, և կամ վաւերագրական
բարիք մը մեզ չընէ զիջող անոնց իրակա-
նութեան: Պէրպէրեան այդ հարցերը չի
սխաւած, ինչպէս չէր տեսած մարդերը: Ա-
նոնք որոնք ուղղակի կը շահագրգռեն
զինքը — կրկնելու խնդիր, կրթական խն-
դիր, գրական խնդիր — գտած են աւելի
տաք վերաբերում բայց չեն նուաճուած:
Համարձուած Իփէքճեանի մահը անոր ա-
ռիթ պիտի ընծայէ կրթական իրողութիւնը

ուսումնասիրելու: Կը զրկեմ ձեզ իննե-
րորդ նամակին: Զեր գտածը ընդհանուր
խօսք է հան: Որքան տարբեր պիտի ըլլար
պարագան եթէ երբեք այդ հարցը զրուած
ըլլար իր բոլոր ընդարձակութեամբ, զէթ
իր հիմնական երեւներուն տեսակարար կը-
նիքովը: Այսօր մենք կրնայինք գաղափար
մը կազմել մեր զպրօցներէն, այդ 1880ի
դռներուն: Նման բարիք մը, զէջ զրոգ Զո-
րայեանը այդ մարդէն քառորդ դար առաջ
ունի արձանագրած իր յիշատակին: Նկա-
ռէ Աւստրիայի Իմպերատրիս (ն. Զօրայ-
եան) թէն թոռցիկ ձեռով մը, կուտայ մեզի
քիչ մը ճաշակ այդ զպրօցական հոգեխառ-
նութենէն: Որեւէ գրական յաւակնութենէ
զերծ կ. Իւթիւճեան իր զպրօցական կեան-
քէ յուշերուն մէջ յաջողած է սենեակ 1830-
1840ի մեր զպրօցներուն ներքին նկարա-
գիրը: Այդ մարդը լրագրող մըն էր, բայց
անխառն՝ ըսել կ'ուզեմ առանց գրական
մեծամտութեան: Մետրպոլիտանայեան, ա-
ւելի յաւակնատ, նուազ մօտ է յաջողու-
թեան: Մ. Մամուրեան, մեծ գրագէտի իր
ձրի տիրողութիւն մեղքն է որ կը քաւէ երբ
քանի մը տարիներու վրայ երկարածգուող
իր յուշերուն մէջ (Աբէլէս Մալիք, 1896,
7-8) անկարող կը մնայ այդ 1830ի հոգե-
բանութիւնը մեզի կտակող գործ մը ար-
տագրելու, մահուան այնքան մօտիկ, այ-
ոնքն այն շրջանին ուր մեր յիշատակները
կը չորնան, կը չորնան ու հեռաւորագոյն-
ները կը մնան, առով կրկնապէս սրտառուչ
ընելու իրենք զիրենք: Այս նկատողու-
թիւնները գործադրելի են Պէրպէրեանի բո-
ւոր քրոնիկներուն համար ալ: Խօսեցայ ե-
զիայէն: Որքան քիչ է սակայն Մալիքի և
Իւթի Դ. նամակը որ իր նիւթը կ'առնէ Օտ-
եանէն, Եզիայէն, Խղճամիտ, անյաւակ-
նատ քրոնիկագիր մը այդ զոյգին առաջին
անունին հետ ունէր բախտը Օսեան երեւոյթը
վճռապէս սենեակու: Մեծ վստահոյից (հոս
Օտեանն է, թէն գործածած է այդ որա-
կականը Խրիմեանին համար ալ) ամենէն
խորհրդաւոր, հէքեաթունակ անձնաւորու-
թիւններէն մէկն էր Պէրպէրեանը կանխող
սերունդին, ունեցած ըլլալու էր պատանի
Պէրպէրեանին վրայ խորունկ ազդեցու-
թիւն, քանի որ այդ ազդեցութիւնը ընդ-
հանուր էր որքան տիրական 1860-70ի ամ-
բողջ պոսական շաղկապներուն վրայ: Առ-

նուազն անձնական ապրուստներ հիմա պիտի ստանային վաւերագրական արժանիք: Դ. նամակը սովորական խօսքերու յաջող հանդէս մըն է, չունենալով ոչ մէկ փշրանք այն ամենէն որոնցմով գոյաւոր են մարդոց իրաւ, խորունկ, ներքին անձնաւորութիւնները: Իր ասպարէզին — ու ինչ փառաւոր — վախճանը ողջունելու վրայ, իր գերը կատարած, իր ամբողջ տարողութեամբը կերպագրուած Օտեանը ինչ զեղեցիկ առիթ որպէսզի թաւմ իմացակաւնութիւն մը սերունդի համագրական փորձէ մը ըլլար առնուած: Պէրպէրեան իրերուն ինչպէս մարդոց առջև կեցած է առեւտրանի մը հոգիով: այսինքն անոնցմէ օգտուիլ՝ իր խօսքը շինելու, իր նամակը լեցնելու տարօրինակ առաջադրութեամբ մը: Իրեն համար էականը՝ իր ըսելիքներուն ծաւալն է ամէն բանէ առաջ: Այս տեսակ մը տայնութեամբ մը մենք մեզ կը վերլուծենք, ուրիշները առիթ բռնելով: Բայց քրոնիկագիրը չի նմանիր գրագէտին որ ուրիշները ըլլալի առաջ ինքզինքն է, պարտաւոր է ըլլալ: Բրոնիկագիրը միշտ կը շահի քրոնիկը ընելով, կարելի եղածին չափ հարազատ, հաւատարիմ քրոնիկին: Ինչ աւելորդ կուգան մեզի Մարտի և Իշի քուր մտածումները, այսինքն գիրքին երկու երրորդը: Ինչ երախտապարտ պիտի ըլլայինք իրեն, այդ մտածումներուն, տեսութիւններուն, հասարակ-տեղիքին փոխադրէն եթէ երբեք մեզի ըլլային տրուած մաքրեր, իրենց վաւերական կնիքներովը, հարցեր՝ իրենց բաւարար ողջունձեւութիւնովը: Ոչ մին և ոչ միւսը մենք կը գտնենք այդ գիրքին մէջ: Այն թիւն շահեկանութիւնը որ այդ էջերէն երբեմն կ'անցնի մեզի, զարձեւալ մարդերուն շուրջը իր նշմարներն են: Դոված է. ու մենք կրնանք այդ գովեստէն զեղջիլ courtois, զիւանդիտական նկատումներուն բաժինը և գոհանալ գովեստը թելադրող տարրերուն բարիքովը: Պարտաւոր է. ու մենք կը տարբերինք իր կիրքին հետ, ու զեղջիլով հանդերձ բաժինը յաւելումին, կը գոհանանք յատակը կազմող տարրերով: Ուրիշ օրինակ մը, աւարտելու համար սա վերապահութիւնը շարքը: Ութերորդ նամակը թելադրուած է Տիկին Տիւսարի Մայր-յէն: Ինչ երանելի չըջան է այդ 1880ը որպէսզի այդ քան հասարակ գործ մը

արթնցնէ այդ քան ընդարձակ շահագրգռութիւն: Պէրպէրեան Ուշադրութիւն է Կ. Պալէս ոչ միայն կը գովէ, այլ և կ'ընէ յատկանշական խօստովանութիւն մը երբ կ'առաջարկէ այդ գիրքը գնել ամէն Պոլսեցիի ձեռքը, որպէսզի Պոլսեցիք իրենց քաղաքը ճանչնան: Օ՛ն անդր: Խօսած եմ, իր տեղը, այդ հատորին և անոր նախատիպին՝ Լալաշէն Նալաշէնի վրայ: Զիս գրողեցնողը հոս Զիւլիկիւրեանի կենդանագիրն է՝ Տիկին Տիւսարէն, որ իր կարգին անդրադարձած է Պէրպէրեանի վրայ: Ի վերջոյ ամէն մարդ Զօհրապ չէ որպէսզի ընկերութեան մէջ շատ բարձր գիրք մը գրաւող bas-bleu մը երեսին ըսուին իրաւ, վիրաւորիչ, կործանարար խօսքեր (Զօհրապն իսկ չափը յարգած է պատշաճութեան): Ու կ'ունենանք Պէրպէրեանի ութերորդ նամակը ուր Մայր-յէն իմաստասիրական վէպ մը կը մկրտուի, ինչպէս Եղիայի յօդուածները կ'ըլլան իմաստասիրական, նոյն ու մէկ խաղարկութեամբ: Արդ, Մայր-յէն կարկտան գիրք մըն է. ըսել կ'ուզեմ իսկ ու հասարակ գաղափարներու հաւաքում մը, կատարուած առանց ալ ճաշակի: Այդ հաւաքումները Տիկին Տիւսար տեղաւորած է աւելի քան տարօրինակ, այլանդակ եղելութեանց շարանի մը ներսերը: Պէրպէրեան կը հիանայ այդ հաւաքումներուն ներքին արժէքին (իր կարգին սա ալ ուրիշ խօստովանութիւն որուն արժէքը պիտի ինչայ գնահատման երբ միտնող Պէրպէրեանը վերլուծման ենթարկեմ) բայց կը լռէ գիրքին իրր վէպ պարզած ահաւոր կաճին վրայ: Ութը էջ ընդհանուր խօսք կին յղացքին վրայ (չըմտոնալ որ այդ նիւթը իրեն թելադրած է մէկէ աւելի առեւտրախօսութիւններ, յօդուածներ, աղջիկներու վարժարաններու հանդէսներուն մէջ հուսկ-բանքի նախափայլքներ) ուր անշուշտ մուտք ունենալու է կանչուած գեղեցիկը, կրներու պատմական գերին վրայ պատմական հասարակ-տեղիք: Այդ և կին տարազին հետ զուգորդ քուր ընթերցումներուն արձագանգը: Կարծես թէ այդ ամէնը ինչքան հանգէտին ընթերցողներուն համար նորութիւններ կը կազմէին. փոքրիկ է գրական յղացքը: Արդ, ընդդէմ այդ ու նման գովեստներուն, Մայր-յէն գրական գործ մը չէ. չէ կրցած ըլլալ: Մենք ոչ խտասպահանջ ենք ոչ ալ ապե-

բախտ։ Մենք աւելորդը, անտեղին, անբաւարարը կ'ատենք։ Իր բոլոր սեթեւեթեալ յիմարութեանը մէջ ես չեմ կրնար կործանել Աւֆշին (Նար-Պէյ), վասնզի այդ galimatias-ին մէջ աննուազն մարդու բեկորներ կան, բայց ջուրին տուած եմ այդ մարդուն բոլոր քնարեկական շողջողուն, տօնադարդ պատկները։ Կը գրեմ այս տողերը խորունկ ցաւով անշուշտ, քանի որ քիչիկ մը ողջմտութիւն, քիչիկ մը նուազ գովասանքի փոյթ, այդ կիներ թերեւս դնէին ուղիղ ճամբուն։ Ունէր խելք, զարգացում, համբերութիւն, իր ժամանակին ոճը գործածելու ճկունութիւն։ Ունէր մանաւանդ աշխարհէն լայն ճանաչում, արպարներ, կիրք ու զգայնութիւն։ Այս տարբերով Եսայիան վարժարանէն չըջանաւարածէն աղջիկ ի վիճակի էր իր վէպը գրելու։ Ու փոխանակ ընելու այս պարկեշտ պարտքը, Տիկին Տիւսար անգոյ հարցերու ցուցակաւ է կանգնած։ Ու կորսնցուցած է առիթը մարդեր, ժամանակ մը, իրաւ ապրումներ սեւեռելու։ Ունիք աւելի հետաքրքրական օրինակ մը, դարձեալ կին գրող է մը։ Օրտորդ Ալիս անունին տակ Տիկին Սրպիլ գրած է Աւֆշին Էն-Քարէ վէպը։ Այդ վէպին մէջ կայ Տիկին Տիւսար մը, իր ռոմանթիզմով, կայ Տիկին Տօնելեան մը (Սրպիլի առաջին ամուսնական անունը) իր իրական ապրումներով։ Վէպին առաջին մասը գրուած է Պէրպէրեանին սկսած շողջողուն ոճովը։ Երկրորդը՝ Իրապաշտներուն պահանջած չոր կերպովը։ Այսօր մենք կ'անգիտանանք այդ վէպին առաջին մասը, բայց կը դուրդուրանք երկրորդին վրայ։ Ու ասիկա վճռական է։ Պէրպէրեան այդ տողերը երբ ստորագրեց՝ գոյութիւն ունէր ժիւ։ Պարու եւրոպական վէպին ամբողջ հասակը։ Անշուշտ նոր կը սկսէր Սթանտալի փառքը, բայց իրապաշտ եւրոպական վէպը տապալած էր Հիւկոն, անվերադարձ։ 1885ին խօսիլ Թշնամիէն վրայ Պէրպէրեանին ոճովը՝ կը նշանակէ Ֆալ հաւատարիմ պատանեկան զգայնութիւններու։

(Շարունակելի)

Յ. ՕՇԱԿԱՆ

ՊԱՍԵ-ԲԵՆԵՍԻՐԵԿԵՆ

ՊԱՊ ԱՐԺԱԿՈՒՆԻ

Յիրաւի, այդ ժամանակ բովանդակ եւրոպայի և Մերձաւոր Արեւելքի մէջ միայն երեք կազմակերպուած պետութիւններ գոյութիւն ունէին։ Հռոմէական կայսրութիւն, Պարսկական միապետութիւն, և այս երկու մրցակից ու թշնամի երկիրներու միջև՝ եւրոպրդը, Հայաստան։

Միջագետքէն մինչև Ատլանտեան զբոնուող ազգերն ու երկիրները կ'աներ էր Հռոմէական կայսրութիւնը։ Միջագետքէն մինչև Հնդկաստան, Պարսիկ գերակշիռ տէրութիւնը կը պարտադրէր ամենուն իր հեղինակութիւնը։

Ուստի զարմանալու հարկ կ'ա՛յ, եթէ այս երկու հսկայ անհաշտ ռոմաններու մէջ ինկած երրորդ կազմակերպուած թագաւորութիւնը, Հայաստան, իր աշխարհագրական դիրքին պատճառաւ, դառնար կուսական՝ երկուքին համար։

Հայաստան՝ Հռոմի ձեռքին, մշտական սպառնալիք մըն էր Պարսկաստանի արեւմտեան սահմանին։ Հայաստան՝ Պարսկաստանի ենթակայ, Փոքր Ասիոյ Հռոմէական գաւառները կը վտանգէր Սասանեան արշաւող հեծելազույններու իրական սարսափով։

Որով երբ Սասանեան Արքան Արեւմտքի կայսրութեան հետ պատերազմի հարցը կ'որոշար, նախ հաշուի պիտի առնէր Հայաստանը։ Միւս կողմէ, երբ Բիւզանդական կայսրը արեւելեան արշաւանք մը կը ծրագրէր, առաջին կարգադրելիք խնդիրը Հայաստանն էր։

3. ՔԱՌԱՍՆԱՄԵԱՅ ԽԱՂԱՂՈՒԹԵԱՆ ՀՈԳԵՎԱՐՔԸ

Ահա Շապուհ կը մօտենայ իր քսանհինգ տարիքին։ Այժմ միահեծան տէրը արեւելեան կայսրութեան, ինչպէս Կոստանդին⁽³⁾,

(3) Մեծն Կոստանդինոսը պիտի կոչենք Կոստանդին, հետագային Կոստանդինոս կայսեր աւանունին հետ շփոթութիւնը նուազեցնելու մտադրութեամբ։